

جلد هشتم دانشنامه جهان اسلام

تألیف شده و زبان‌ها و گویش‌ها و اقوام و قبائل در دنیای اسلام و بسیاری از موضوعات و مباحث دیگر مورد تدقیق و بررسی قرار گرفته است.

در مجلد هشتم دانشنامه جهان اسلام، ۲۶۰ مقاله تألیف استادان و پژوهشگران ایرانی و برخی استادان خارجی و ۵۱ مقاله ترجمه شده به چاپ رسیده است. مؤلفان این مجلد در مجموع ۱۹۲ نفر بوده‌اند.

بنیاد دایره المعارف اسلامی از ده گروه علمی تشکیل شده که عبارت‌اند از: گروه زبان و ادبیات، گروه مطالعات اسلام معاصر، گروه تاریخ، گروه تاریخ علم، گروه جغرافیا، گروه فرهنگ و تمدن اسلامی، گروه فقه و حقوق، و گروه فلسفه و عرفان، گروه قرآن و حدیث، گروه کلام و فرق. بنیاد دارای بیش از یکصد عضو هیئت علمی است که حدود نیمی از مقالات جلد هشتم این دانشنامه را ۷۲ نفر از اعضای هیئت علمی بنیاد تألیف کرده‌اند.

توزیع در مجلد هشتم مقالات در هر یک از حوزه‌های موضوعی یادشده بدین قرار است: ادبیات: ۳۳ مقاله؛ اسلام معاصر: ۳۰ مقاله؛ تاریخ: ۳۶ مقاله؛ تاریخ علم: ۱۶ مقاله؛ جغرافیا: ۴۹ مقاله؛ فرهنگ و تمدن اسلامی: ۳۷ مقاله؛ فقه و حقوق: ۳۴ مقاله؛ فلسفه: ۳۲ مقاله؛ قرآن و حدیث: ۲۱ مقاله؛ کلام و فرق: ۲۳ مقاله.

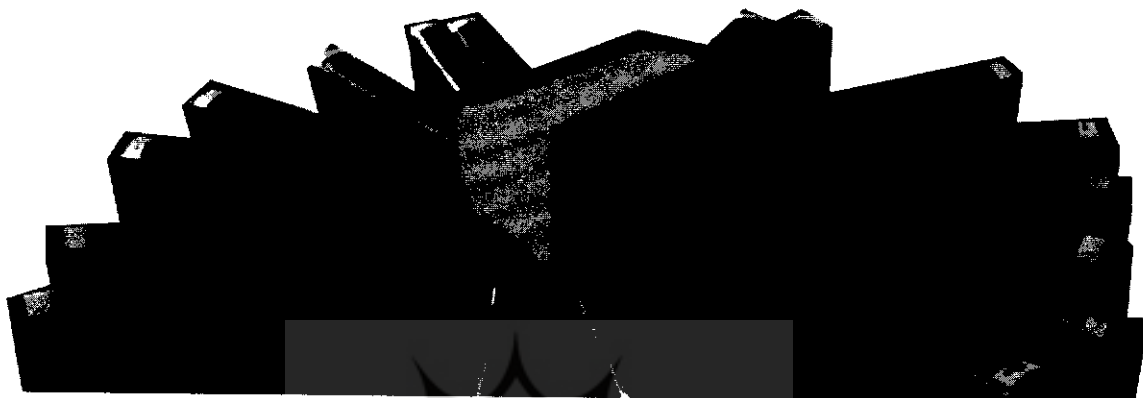
در مجلد هشتم علاوه بر مقالات تصاویر برخی اشیاء و اعلام و بناهای تاریخی و اسناد و مدارک، نقشه‌های بعضی کشورها و شهرها، از جمله چهار نقشه از تهران قدیم، را نیز مشاهده می‌کنیم.

در این گزارش، عنوان برخی مقالات مجلد هشتم دانشنامه جهان اسلام و شرح مختصری از مهمترین مقاله‌های این مجلد، به تفکیک حوزه‌های علمی، ارائه شده است.

جلد هشتم دانشنامه جهان اسلام که با مقاله «تکائر» آغاز می‌شود و با مقاله «تیه» به پایان می‌رسد، در ۸۶۶ صفحه به چاپ رسیده است. با انتشار مجلد هشتم، در مجموع ۶۵۹۰ صفحه از این دانشنامه منتشر شده که دربرگیرنده مقاله‌هایی در معرفی علوم، فنون، صنایع، و مشاغل در تمدن اسلامی است.

همچنین در زمینه زندگی و افکار و اندیشه‌های دانشمندان بزرگ، مراکز تعلیم و تربیت، مدارس و کتابخانه‌ها در تمدن اسلامی و نیز توضیح و تبیین مفاهیم دینی مأخوذ از قرآن و حدیث و مفاهیم و اصطلاحات فلسفی و عرفانی و ادبی و جغرافیایی جهان اسلام و آثار و ابنیه و جلوه‌های گوناگون فرهنگ و هنر اسلامی و رویدادها و وقایع مهم تاریخ اسلام و احزاب و جمعیت‌ها و فرق و مذاهب، مقالاتی

قرآن و حدیث:

مقاله‌های این گروه در جلد هشتم دانشنامه عبارت است از: تکاثر، سوره؛ تکبیر؛ تکبیرة الاحرام؛ تکویر، سوره؛ تلاوت؛ تلخیص البیان؛ تلغکبری؛ تنبیه الخواطر و نزهه الناظر؛ تنزیل (۲)؛ تواتر، تواضع؛ توفیع (۳)؛ توکل (۱)؛ تهجد؛ تهلیل؛ تین، سوره؛ تهرانی، حسنعلی. از این مجموع، پنج مقاله قرآنی، شش مقاله حدیثی و رجالی، چهار مقاله اخلاقی و دو مقاله در معرفی کتاب است. در این میان، سه مقاله تلغکبری، تواتر و توفیع از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. تلغکبری از محدثان نامور امامیه در قرن چهارم (متوفی ۳۸۵) است. وی منسوب به شهرک عکبری در ده فرسخی شمال بغداد است. نویسنده مقاله با تتبع گسترده و دقت و حوصله بسیار، اطلاعات اندک در مورد سرگذشت وی و خاندانش را از خلال متون حدیثی و رجالی استخراج کرده است. تلغکبری مشایخ فراوانی داشته که تعداد آنها را ۱۳۰ تن نوشته‌اند، اما مهم‌ترین استاد وی محمدبن همّام بغدادی است که تلغکبری بیش از همه از وی حدیث نقل کرده است. در کتب رجال، صلابت قدر و بلندی مرتبت تلغکبری را ستوده‌اند. به وی آثاری چون «الجوامع فی علوم الدین» و کتابی در ادعیه و مستحبات منسوب است. از جمله آرای خاص فقهی وی این است که وی از اصحاب عدد بوده، یعنی ماه رمضان را همیشه سی روز می‌دانسته است. «تواتر»، اصطلاحی است که هم در اصول فقه به کار می‌رود و هم در علوم حدیث. تواتر در لغت به معنای در پی هم آمدن است و در اصطلاح نشان دهنده این است که خبری، پی در پی گزارش شده باشد. خبر برخوردار از این صفت، متواتر نامیده می‌شود. در این مقاله درباره جایگاه بحث تواتر در اصول فقه و علم الحدیث، شروط حصول تواتر، چگونگی افاده علم خبر متواتر، انواع خبر

متواتر و نیز پیامد رجالی و فقه الحدیثی پذیرش اخبار متواتر بحث شده است. «توفیع (۳)»، مقاله مفصل و محققانه‌ای است در باب اصطلاح توفیع که در فرهنگ شیعی به معنای مکاتبات و منشورهای امامان به ویژه حضرت ولی عصر (عج) آمده است. این اصطلاح به هرگونه سخن شفاهی امام عصر نیز اطلاق شده است.

در این مقاله نخست از کاربردهای مختلف این واژه در احادیث ائمه و شیعه، خاصه امام زمان (عج) و نوآب آن حضرت بحث و سپس به تاریخ توفیعات پرداخته شده و در طی آن توفیعات تاریخ ائمه معرفی شده است. بر این اساس، قدیم‌ترین مکتوب تاریخ‌دار امامان، در سال ۲۰۱ صادر شده و موضوع آن ولایت عهدی امام رضا (ع) است. در این مقاله همچنین توفیعات تاریخ‌دار امام زمان در زمان غیبت صغری و غیبت کبری معرفی شده و در ادله آن از نوع خط این توفیعات و مکاتبات و اینکه این توفیعات آیا به خط خود امام بوده یا شخص دیگر، و نیز نوع و آداب نگارش و تنظیم نامه‌هایی که به ائمه نوشته شده، سخن گفته شده است. در بحث بعدی مقاله، شیوه ارسال پرسش‌ها به نزد امامان و بالعکس، نحوه ارسال آن از امام به پرسش‌کنندگان بررسی گردیده و آخرین قسمت این مقاله به بحث در باب منابع توفیعات اختصاص یافته است. در مرتبه بعد، باید از مقالات تکبیر، تواضع، توکل (۱) و تهلیل یاد کرد که در طی آنها درباره این سه مفهوم اخلاقی از دیدگاه قرآن و حدیث و کتب اخلاقی به تفصیل بحث شده است.

فقه و اصول:

مقالات این گروه در جلد هشتم دانشنامه عبارت است از: «تلف»، آثار حقوقی و احکام وضعی تلف اموال در ابواب

و با نگاه تطبیقی به متون قانونی و آرای حقوقدانان، به این مباحث پرداخته شده است.

کلام و فرق:

مقاله‌های این گروه در مجلد هشتم عبارت است از:

«تکامل»، نظریه‌ای علمی در زیست‌شناسی؛ «تکلیف»، از مفاهیم مهم دینی؛ «تلمود»، دومین کتاب مهم دینی و مقدس یهودیان پس از عهد قدیم؛ «التمهید»، از مهم‌ترین آثار در حوزه کلام اشعری؛ «التمهید الاصول»، کتابی در کلام و اصول عقاید تألیف شیخ طوسی (قرن پنجم)؛ «تناسخ»، اصطلاحی در کلام و فلسفه و عرفان به معنای انتقال روح از جسمی به جسم دیگر؛ «تنزیه الانبیاء»، کتابی در کلام، نوشته سیدمرتضی علم الهدی؛ «توبه»، اصطلاحی دینی و اخلاقی و عرفانی، به معنای بازگشت به سوی خدا؛ «التوحید»، از کتاب‌های متقدم و مهم اعتقادی شیعه امامیه، تألیف شیخ صدوق؛ «توحید»، بنیادی‌ترین آموزه اعتقادی در اسلام که دارای جنبه‌های متعدد نظری و عملی است؛ «توحید مفضل»، کتابی در خداشناسی منسوب به امام صادق علیه السلام؛

«تورات»، اصطلاحی که در بیشترین کاربرد بر پنج سفر اول کتاب مقدس یهودیان اطلاق می‌شود؛ «توسل»، واسطه قرار دادن امور خیر و افراد صالح مقرب درگاه الهی برای برآورده شدن درخواست و اجابت دعا؛ «توفیق»، اصطلاحی در کلام و عرفان اسلامی؛ «تولی»، اصطلاحی کلامی در برابر تبری؛ «تولید»، اصطلاحی کلامی به معنای پدید آمدن؛ برخی از مهم‌ترین مقاله‌های این حوزه عبارت است از:

«تکامل»، این مقاله به بررسی نظریه تکامل داروین می‌پردازد و مشتمل بر دو بخش است:

بخش اول: تاریخچه و مواجهه غرب با نظریه تکامل که واکنش‌های دانشمندان علوم طبیعی و عالمان دینی مسیحی و یهودی در قبال آن بررسی شده است.

بخش دوم: شامل جهان اسلام و نظریه تکامل است که به مواجهه ایرانیان با آن نظریه و واکنش‌های دانشمندان مسلمان و نیز سیر کتاب نگاری عربی درباره تکامل پرداخته است. «تکلیف»، این مقاله به بررسی معانی لغوی تکلیف و تکلیف در قرآن و حدیث، در فقه، در کلام، در فلسفه و عرفان می‌پردازد. در بخش قرآنی به ماهیت

گوناگون عبادات و معاملات از دیدگاه مذاهب مختلف تتبع و گردآوری شده و از جمله دو قاعده مهم فقهی و حقوقی در عقود معارضی (قاعده «تلف قبل از قبض» و «تلف در زمان خیار») به تفصیل و در فروع گوناگون مورد بحث قرار گرفته است. «تلفیق»، توضیح مفهوم اصطلاحی تلفیق در فقه اهل سنت، پیشینه آن، ادله موافقان و مخالفان، شرایط پذیرش تلفیق و موارد تلفیق ممنوع از مهم‌ترین مباحث این مقاله است؛ «تلقیح»، در این مقاله جوانب فقهی و حقوقی تلقیح مصنوعی و احکام تکلیفی و وضعی مترتب بر آن، از جمله چگونگی نسبت پدیری و مادر، به دقت بررسی شده است. پرداختن به حکم تلقیح در فروع گوناگون آن، توجه به آرای فقهی شیعه و اهل سنت، بحث نقادانه درباره ادله فقهی مسئله، نگاه تطبیقی به آرای حقوقی و بهره‌گیری از آخرین پژوهش‌ها و مقالات موجود از مهم‌ترین ویژگی‌های این مقاله به شمار می‌رود. «تنقیح مناط»، مفهوم اصطلاح اصولی تنقیح مناط، موارد افتراق و تشابه آن با برخی اصطلاحات مشابه، از جمله تخریج مناط، تحقیق مناط، الغای فارق، سب و تقسیم و قیاس» از دیدگاه اصولیان اهل سنت و شیعه و شرط حجیت آن بررسی شده است.

«توریه»، شامل مفهوم لغوی و اصطلاحی این اصطلاح دینی و مصادیق آن در قرآن، احادیث، سیره پیامبر اکرم و امامان - علیهم السلام - و منابع فقهی و دیدگاه‌های گوناگون فقهای شیعه و اهل سنت درباره حکم تکلیفی آن، چگونگی ارتباط آن با کذب، موارد وجوب و شرایط جواز توریه. «توصلی»، در این مقاله، دو اصطلاح دقیق اصولی «توصلی» و «تعبدی» که از تقسیمات واجب است، توضیح داده شده است. در این مقاله به معانی گوناگون این دو واژه در اصول فقه شیعه و آثار و نتایج مترتب بر هر یک از آنها، با توجه به آرای اصولیان امامی، پرداخته شده است. همچنین این دو مفهوم از دیدگاه اصولیان اهل سنت، آثار و آرای مختلف آنها در این باره و مقتضای اصل از دیدگاه اهل سنت توضیح داده شده است.

«تهذیب الاحکام»، در این مقاله این کتاب فقهی - حدیثی از جوانب گوناگون معرفی شده است. بخش‌های اصلی مقاله عبارت‌اند از: تهذیب و مقننه، اهمیت و جایگاه تهذیب، شیوه نقل و حل تعارض احادیث، اسناد و مأخذ احادیث تهذیب، تهذیب و استبصار، شروح و حواشی تهذیب و نسخه‌های تهذیب. «تهاتر»، در این مقاله مفهوم اصطلاح فقهی - حقوقی تهاتر در متون فقهی متقدم و متأخر بررسی،

کتاب و شروحي که بر آن نوشته شده است، از مباحث مطرح شده در اين مقاله است. «توحيد»، اين مقاله مشتمل است بر شش بخش: واژه، در قرآن و تفسير، در حديث، در کلام، در فلسفه، در عرفان. در بخش واژه شناسی، ریشه کلمه و معنای آن و نسبت آن با مسلمان بودن مورد بحث قرار گرفته است. بحث قرآنی مقاله به ابعاد توحيد، زمينه های بحث توحيد در قرآن و بيان استدلال های قرآنی بر توحيد می پردازد. بخش حدیثی به بررسی احادیث در زمينه توحيد و توضیح مفاهيم مرتبط با آن همچون وحدت، صمدیت، بساطت ذات، اجتناب از تشبیه و تعطیل بلکه تنزیه ذات الهی از نقایص و اتصاف وی به اوصاف کلی و نیز بیان استدلال هایی بر توحيد اختصاص دارد. در بحث کلامی مقاله مروری شده بر تبیین مراد از وحدت خلا و اثبات اين وحدت بر اساس منابع متقدم کلامی در نهایت اشاره ای می کند بر جریانات فرهنگی و اجتماعی در عالم اسلام که بر اساس آموزه توحيد شکل گرفته است.

«توسل»، در این مقاله معنای لغوی و اصطلاحی توسل، ادله نقلی در اثبات جواز توسل و مطلوبیت آن از دیدگاه شرعی، اقسام توسل مشروع، اختلاف اقوال فرقه های مختلف درباره دامنه توسل های مشروع، اشکالاتی که از جانب نویسندگان و هابی درباره مشروعیت توسل وارد شده و پاسخ به آنها طرح و بررسی شده است.

اسلام معاصر:

مقالات این گروه عبارت است از:

«تنظیمات»، دوره خاصی از تاریخ عثمانی و اصلاحات انجام شده در آن دوره؛ «تکافل»، اصطلاح فقهی اقتصادی؛ «توسعه» مفصل ترین مقاله گروه اسلام معاصر که دارای چهار بخش است: ۱) بررسی دیدگاه های نظری مربوط به توسعه و نظریه های توسعه؛ ۲) دیدگاه های فکری موجود در جهان اسلام؛ ۳) تجربه توسعه سیاسی در جهان اسلام؛ ۴) تجربه توسعه اقتصادی در جهان اسلام. «تنب، جزایر»، بررسی ویژگی های عمومی و نیز ادعاهای امارات متحده عربی در مورد حاکمیت بر این جزایر؛ «تمبر»، دارای دو بخش: ۱) تمبر در جهان اسلام، ۲) تمبر در ایران؛ «تنبيه الامه و تنزیه المله»، بررسی تأثیرگذارترین کتابهای نگاشته شده در دوران مشروطیت؛ «توسعه اسلامی، بانک»، بانکی است وابسته به سازمان کنفرانس اسلامی با هدف کمک به توسعه کشورهای اسلامی؛

تکلیف، علت آن و اعتبار میزان و وسع و طاقت بندگان در تکلیف مورد بررسی قرار گرفته است. بخش فقهی به بیان مخاطب تکلیف، رابطه تکلیف و ثواب، زمان تکلیف و اعتبار علم به تکلیف در تحقق آن می پردازد. بخش کلامی مواضع طرح مسئله تکلیف در کلام، شرایط مکلف، غرض از تکلیف و اولین چیزی که انسان بدان مکلف است از جمله مباحثی است که در مقاله بررسی شده است. در بخش فلسفی اشاره مختصری به جایگاه بحث تکلیف در فلسفه (حکمت الهی) شده و آرای فلاسفه اسلامی درباره تکلیف به ترتیب تاریخی مورد بررسی قرار گرفته است.

در بخش عرفانی مقاله، به بیان اهمیت تکلیف در عرفان در مباحثی چون اسقاط تکلیف و تفکیک میان شریعت و طریقت پرداخته شده است. «تناسخ»، مقاله ای است در بیان معنای لغوی و اصطلاحی و پیشینه تاریخی تناسخ و کاربرد آن در قرآن و حدیث و معتقدان به تناسخ در میان مسلمانان؛ تناسخ در کلام؛ آثار و دلایل کلامی در مورد تناسخ؛ تناسخ در میان عرفان و صوفیان؛ تناسخ در فلسفه؛ ذکر فیلسوفان معتقد به تناسخ و استدلال های فلسفی در رد آن. «توبه»، یکی دیگر از مقالات مفصل حوزه کلام و فرق است که با نگاهی جامع به موضوع پرداخته و شامل بخش های مختلف است، از جمله واژه شناسی، توبه در قرآن و حدیث، توبه در کلام و در فقه. واژه توبه و مشتقات آن از واژه های پرکاربرد قرآنی است و چون به نوعی جبران گناه و نافرمانی است و در سرنوشت انسان نقش مهمی دارد، از ابتدا برای مسلمانان مطرح بوده و روایات فراوانی هم درباره آن مشتمل بر ماهیت توبه، زمان توبه، تکرار توبه، مظاهر توبه، آداب توبه، کیفیت توبه از گناهان مختلف و... وارد شده است. در بخش کلامی مقاله جایگاه آن در کلام، حقیقت توبه، حکم توبه و بحث درباره توبه از مواردی است که مورد بررسی قرار گرفته است. بخش فقهی مقاله به جایگاه طرح این بحث در فقه از گناهان مختلف، گناهی که توبه آنها پذیرفته نیست و ساقط شدن حدود تعزیریه سبب توبه و در نهایت کتاب هایی که درباره توبه نگاشته شده است، می پردازد. «التوحيد»، این مقاله گزارش جامعی است از کتاب التوحيد معروف به توحيد صدوق. انگیزه مولف از تألیف این کتاب، مقایسه ترتیب مباحث آن با برخی کتاب های مشابه در زمینه توحيد، طرح مباحث اعتقادی شیعیان درباره صفات الهی و از جمله عدل الهی و حسن و قبح ذاتی اعمال، گزارشی اجمالی از نسخه های خطی این

جهان اسلام و تألیف مقاله‌ای مفصل درباره‌ی وی، به جهت تأثیر آرای فیلسوفان برجسته مسلمان نظیر فارابی، ابن سینا و ابن رشد در صورت بندی برخی از مهم‌ترین اصول فلسفی در اندیشه‌ی توماس آکوئینی بوده است. از این رو در مقاله «توماس آکوئینی» درباره‌ی آراء و اقوال وی در باب معرفت‌شناسی، وجودشناسی، خداشناسی و نیز درباره‌ی نظر او در خصوص نسبت عقل و ایمان یا فلسفه و دین و بحث خلقت در توافق با آموزه‌های دینی و همچنین درباره‌ی نحوه‌ی آشنایی توماس با آرای فیلسوفان یادشده و مواضع تأثیر اندیشه‌ی آنها بر تفکر توماس و نظرگاه محققان فلسفه‌ی توماس در این باب، بیان روشن و منقحی عرضه شده است. بنابر گزارش مقاله‌ی مذکور، تأثیر متفکران مسلمان را بر توماس از دو جنبه‌ی روش شناختی و موضوعی می‌توان بازشناخت. از لحاظ روش شناختی، این تأثیر بدین صورت شکل گرفته است که پس از آشنایی وی با متون ترجمه شده از زبان عربی به لاتین، او با مفاهیم و روش جدیدی در تفسیر دین و واقعیت حسی و متعالی و ارتباط دین با تفکر انسانی که فلسفه نامیده می‌شود مواجه گشت. تقسیم معرفت بشری به دو بخش فلسفی و کلامی و قائل شدن به اینکه در فلسفه نیز مقداری از حقیقت نهفته است اگرچه در دوره‌ی توماس متعارف نبود اما حاکی از نگرش مثبت و تمایل او به فلسفه‌ی فیلسوفان است و این برداشتی است که اندیشه و سخنانی از فارابی و ابن رشد را در این باب به یاد می‌آورد. این در حالی است که پیش از توماس نزد برخی از متفکران قرون وسطی، فلسفه نه به معنای نظام‌های بزرگ فلسفی بلکه بیشتر به معنای منطقی و جدل بود، یعنی روش یا ابزاری برای درست اندیشیدن بود نه نظامی سازمان یافته که به تبیین کل هستی می‌پردازد. از سوی دیگر، پس از ترجمه کتاب شفاء ابن سینا به زبان لاتین، ادبیات فلسفی غرب علاوه بر محتوا، از ادبیات و روش بررسی موضوعات مختلف در این کتاب نیز تأثیر پذیرفت. توماس با اینکه از حیث روش و برخی عقایدش به ابن رشد بیشتر نزدیک شده (خصوصاً درباره‌ی نظر مساعدش به حقیقت فلسفی)، با علاقه‌ی چندانی از ابن رشد یاد نکرده اما علاقه‌ای خاص به ابن سینا داشته و هرگاه موضع فلسفی خود را با او هماهنگ دیده اظهارشعف کرده است. او دست کم ۲۵ بار در آثار خود از ابن سینا نام برده و در موارد بسیاری از اندیشه او بهره برده است. «حوزه فلسفی و عرفانی تهران»، یکی دیگر از مقالات گروه فلسفه و عرفان است که بخشی از مقاله‌ی بلند «تهران» را تشکیل می‌دهد. در این مقاله، ادامه

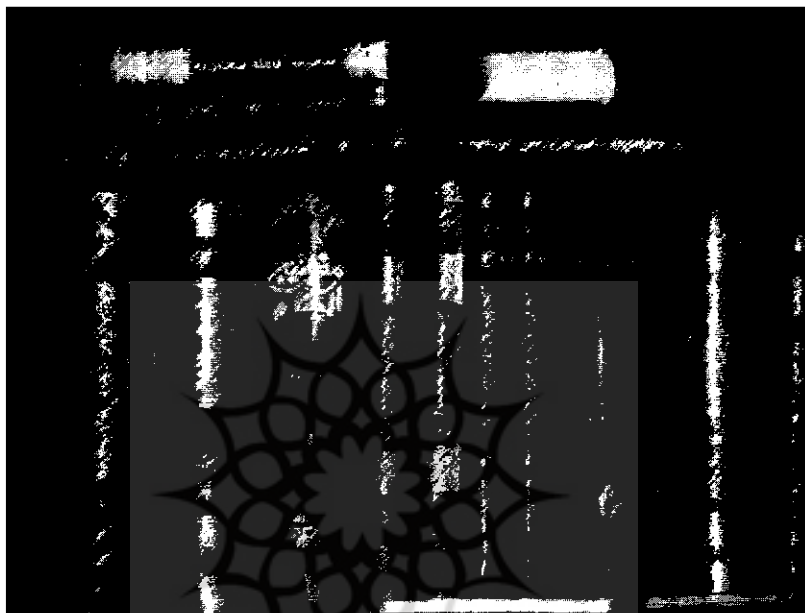
«تونس، کشور»، در این مقاله اطلاعات ارزشمندی در مورد تاریخ، اجتماع، سیاست و حکومت، اقتصاد و فرهنگ این کشور می‌توان یافت؛ «تمدن، نشریه»، در دوران مشروطیت به مدیریت میرزا رضاخان مدیر الممالک منتشر می‌شد؛ «توفیق، نشریه»، معروف‌ترین و موفق‌ترین نشریه طنز و فکاهی در تاریخ جراید ایران؛

فلسفه و عرفان:

مقالات گروه فلسفه و عرفان در مجلد هشتم دانشنامه جهان اسلام مشتمل بر ۳۳ مقاله در سه بخش است: اعلام اشخاص، کتاب‌ها و مفاهیم و اصطلاحات، به این شرح:

۱) اعلام:

«تلمیسانی، عقیف الدین»، حاوی شرح حال این عارف و شاعر قرن هفتم به همراه گزارشی از آرا و مهم‌ترین آثار او که از آن جمله شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری است. «تنکابنی، حسین بن ابراهیم»، حکیم اشراقی قرن یازدهم و از شاگردان ملاصدرا و فیاض لاهیجی؛ «تنکابنی، سلیمان»، حکیم متکلم، فقیه و پزشک شیعی قرن سیزدهم؛ «تنکابنی، محمدبن عبدالقانع»، حکیم، فقیه، محدث و اصولی شیعه در قرن یازدهم و دوازدهم؛ «تنکابنی، میرزا محمد طاهر»، فقیه و مدرّس فلسفه و از رجال سیاسی معاصر ایران؛ «تونسوی، محمد سلیمان»، از افغانان و مشایخ سلسله چشتیه؛ «تونی، محمد حسین»، معروف به فاضل تونی، ادیب و مدرس حکمت و عرفانی از اهالی تون خراسان در دوره معاصر؛ «تهانوی، اشرفعلی»، واعظ و عارف حنفی قرن سیزدهم در هند؛ «تهانوی، حاجی امداد»، عارف هندی از سلسله چشتیه صابریه در قرن سیزدهم و چهاردهم؛ «تهانیسری، شیخ احمد»، ادیب، شاعر، فقیه و صوفی شبه قاره هند در قرن هشتم و نهم؛ «تهانیسری، شیخ جلال الدین محمد»، از مشایخ چشتیه صابریه در شبه قاره هند در قرن دهم؛ «تهانیسری، نظام الدین»، صوفی و فقیه حنفی شبه قاره هند و از مشایخ چشتیه صابریه در قرن یازدهم؛ «توماس آکوئینی»، یکی از نامدارترین و بزرگ‌ترین فیلسوفان و متکلمان مسیحی که نقش بسیار مهمی در نظام اندیشه فلسفی و کلامی مسیحیان قرن هفتم / سیزدهم و نیز در اندیشه متفکران نوتومیست معاصر غربی داشته است. گزینش مدخل «توماس آکوئینی» برای دانشنامه

اشاره شده این است که اطلاعات فراوانی درباره مباحث عرفانی و بسیاری از صوفیان در اختیار می‌گذارد که اگر این کتاب نبود نام و اقوال آن صوفیان ناشناخته می‌ماند. در این مقاله ضمن گزارشی درباره ابواب و فصول و مباحث آن، برخی از مهم‌ترین مضامین عرفانی در آن، نیز بیان و بررسی شده و همچنین درباره مهم‌ترین شروحی که بر آن نوشته شده و ترجمه‌های آن به زبان‌های دیگر سخن رفته است. «تمهید القواعد (۱)»، کتابی در عرفان نظری به عربی تألیف صائِن الدین علی بن محمد ترکه اصفهانی، حکیم و عارف قرن هشتم و نهم. این کتاب شرحی است بر قواعد التوحید تألیف صدرالدین محمد ترکه اصفهانی (جد شارح، عارف قرن هفتم و هشتم). «تهافت التهافت»، کتابی از ابن رشد در نقد کتاب تهافت الفلاسفه غزالی. در این مقاله درباره روش نقد ابن رشد بر غزالی و کتابش و بر ابن سینا و فارابی بحث و نیز ابواب و فصول و مباحث تهافت التهافت بررسی شده است. «التهافت الفلاسفه»، عنوان کتاب غزالی در نقد و رد آرای فیلسوفان، بویژه فارابی و ابن سینا، است. در مقاله تهافت الفلاسفه ضمن معرفی کتاب و ابواب و فصول و بیان مواضع بیست‌گانه نقد غزالی بر فیلسوفان، گزارشی از اهمیت و تأثیر آن در تاریخ فلسفه اسلام و تداوم سنت نقد و ردیه نویسی بعد

جریان تفکر فلسفی و عرفانی در حوزه تهران در قرن سیزدهم (پس از پایتخت شدن تهران) که ملا عبدالله زنوزی آن را تأسیس کرده، معرفی و بررسی شده است.

۲) کتب:

«تلبیس ابلیس»، کتابی به عربی در رد و نقد عقاید اصحاب و طوایف مختلف از جمله فیلسوفان و صوفیان، تألیف ابن جوزی، عالم و واعظ حنبلی قرن ششم. در این مقاله گزارشی درباره ابواب و فصول، مباحث، سبک و اسلوب نگارش و چاپ‌ها و ترجمه آن به زبان‌های دیگر عرضه شده است. «التلویحات اللوحیه و العرشیه»، از کتاب‌های فلسفی و مهم شهاب الدین یحیی سهروردی (شیخ اشراق) به عربی که وی در آن اندیشه‌های فیلسوفان مشائی و چکیده اصول و قواعد فلسفه ارسطو را تبیین و تنقیح کرده است. در این مقاله گزارشی از بخش‌های سه‌گانه کتاب (منطق، علم طبیعی و الهیات) و ابواب و فصول و مباحث هر یک و نیز گزارشی درباره برخی از شروح مهم و چاپ‌های آن داده شده است. «تمهیدات»، از آثار مهم در عرفان و اصول طریقت پیش از ابن عربی، تألیف عین القضات همدانی عارف نامدار قرن ششم. از وجوه اهمیت این کتاب که در مقاله بدان

فلسفی و منطقی مسلمانان. «تناهی ابعاد»، اصطلاحی در فلسفه و علم طبیعی درباره یکی از خواص و عوارض ذاتی جسم طبیعی. «تواضع»، عنوان مقاله‌ای دو بخشی است که در بخش دوم آن اصطلاح تواضع در متون عرفانی و اخلاقی مسلمانان بررسی شده است. «توبه»، عنوان مقاله‌ای چند بخشی در بررسی این اصطلاح در شاخه‌های مختلف علوم و معارف اسلامی است. در بخش پنجم این مقاله آرای و اقوال عارفان و علمای اخلاق در خصوص تعریف توبه، اقسام آن و مقدمات و شرایط تحقق و نتایج آن بررسی شده است. «توحید»، از بنیادی ترین آموزه‌های اعتقادی در اسلام است که از جوه و جنبه‌های مختلف نظری و علمی شایان بررسی است. مقاله توحید مشتمل بر شش بخش جداگانه است که بخش پنجم آن توحید در فلسفه و بخش ششم آن توحید در عرفان است. در مقاله توحید در فلسفه، آرای فلسفی در تبیین این اصل و نیز راه‌ها و شیوه‌های فیلسوفان مسلمان در اثبات توحید، با توجه به سیر تحول آن، بررسی شده است. در بخش توحید در عرفان، اقوال و آرای عارفان درباره توحید و مراتب آن از جنبه نظری و عملی (سلوکی) و جایگاه آن در مراتب سلوک عرفانی بررسی شده است. «توکل»، مقاله‌ای چند بخشی است که بخش سوم آن توکل در عرفان و اخلاق است. در این بخش از مقاله، معنای این اصطلاح و ارتباط آن با مفاهیمی از قبیل توحید، ایمان، تسلیم و رضا و نیز جایگاه آن در وجود سالک و در سلسله مراتب سلوک عرفانی و اخلاقی و همچنین مراتب و درجات توکل در متون عرفانی و اخلاقی بررسی شده است. «تهذیب»، این مقاله آرا و اقوال عارفان درباره این اصطلاح و جایگاه آن در مراتب سلوک عرفانی و نیز معنا و شرایط و جایگاه آن در علم اخلاق و مباحث اخلاقی آن بررسی شده است. «تهلیل»، عنوانی که بر ذکر «لا اله الا الله»، مهم ترین شعار توحیدی در اسلام، اطلاق می‌شود. مقاله تهلیل مشتمل بر سه بخش است که بخش سوم آن، تهلیل در عرفان است. در این قسمت این ذکر، جایگاه سلوکی و عرفانی آن از نظر عارفان و نیز تفسیر آن در متون عرفانی بررسی و نیز برخی از مهم ترین رساله‌های عرفانی مستقلی که در این باب تألیف شده معرفی شده است.

از غزالی و به سبک وی علیه فلسفه و فیلسوفان عرضه شده است چنانکه حتی برخی از آنها نیز با عنوان تهافت الفلاسفه تألیف شده‌اند، از آن جمله است تهافت الفلاسفه نوشته علاءالدین طوسی و تهافت الفلاسفه اثر خواجه زاده که هر دو به فرمان سلطان محمد فاتح تألیف شده است. در این مقاله روش و اسلوب و محتوای این دو اثر و میزان تأثیر تهافت الفلاسفه غزالی بر آنها و تفاوتشان با کتاب غزالی بیان شده است. «تهذیب الاخلاق و تطهیر الا عراق»، کتابی در علم اخلاق به عربی تألیف ابوعلی احمد مسکویه رازی، فیلسوف قرن چهارم و پنجم. در این مقاله درباره ابواب و فصول و ساختار کتاب و نیز چاپ و ترجمه‌های آن به زبان‌های دیگر مطالبی آمده است. «تهذیب المنطق و الکلام»، رساله‌ای در منطق و کلام اسلامی به عربی تألیف سعدالدین مسعود تفتازانی، متکلم و منطق دان قرن هشتم. در این مقاله دو بخش تهذیب (منطق و کلام) جداگانه بررسی شده و ضمن معرفی ابواب و فصول، درباره مضامین و محتوای آنها و همچنین جایگاه تعلیمی آن دو در گذشته و نیز مهم ترین شروح و حواشی و ترجمه‌هایی که از این دو صورت گرفته گزارش داده شده است.

۳) مفاهیم و اصطلاحات:

«تلبیس»، اصطلاحی در عرفان. در این مقاله معانی و کاربردهای متعدد این اصطلاح در قرآن و حدیث و متون عرفانی و اخلاقی و تفاوت آنها بررسی شده است. «تلوین و تمکین»، دو اصطلاح عرفانی و متقابل که مبین مراتبی از احوالات و مقاماتی است که سالک در سلوک عرفانی خود طی می‌کند. در این مقاله ضمن بررسی لغوی، اقوال و آرای عرفا در خصوص آن دو و نخستین کاربردهای آنها، جایگاه هر یک در سلسله مراتب سلوک عرفانی و نیز مراتب و درجات هر یک و همچنین نسبت این دو با یکدیگر بررسی و شده است. «تمثیل (۲)»، در این مقاله تمثیل به عنوان یکی از اقسام حجت (استدلال) در منطق و نیز کاربرد آن در فقه و کلام، با توجه به سیر تحول آراء و اقوال درباره آن، بررسی شده است. «تناقض»، اصطلاح و اصل مهمی در منطق و فلسفه. مقاله تناقض تحقیقی است مشتمل بر بررسی آرای ارسطو و منطقدانان و فیلسوفان مسلمان با توجه به سیر تحول مباحث و آرای عرضه شده درباره آن در متون